

ומירר את חיי קהילת היהודים במקום. ר' משה אלדמוהי, מגדולי הקהילה, החליט לעמוד בפרץ. טיהר עצמו והלך אל קברות הקדושים, חפר בור עמוק ועמד בתוכו. הוא תבע מן המתים להתגייס לעזרת אחיהם החיים, 'כשם שאנו מתפללים עליכם שלוש פעמים ביום ואומרים: ברוך אתה ה' מחייה המתים. שתתפללו ותהיו לי לעזרה על צרת עמכם בני ישראל שהם בגלות וכצאן אשר אין להם רועה ומצרים לוחצים אותם ויאכלו את ישראל בכל פה' (דברי יוסף, מהדורת נויבאואר, עמ' 120-121). שלח ר' משה את שמשו לראות אם נפל דבר בעיר, והוא גילה שאותו קאדי מת מיתה חטופה, 'ותשקוט הארץ'.⁵⁸

מהלך הסיפור, ובעיקר דברי הגיבור שצוטטו כאן, מאפיינים את מערכת המתחים והחרדות שהיתה העילה להתהוות סיפורים כאלה. בעוד העילית המשכילה פירשה את ההתרחשויות באופן רציונלי והסבירה אותן על רקע אירועים בעולם הלא-יהודי, היתה תמונת העולם העממית פשוטה וחד-משמעית הרבה יותר. העולם הצטייר בעיניהם כפוטנציאל מתמיד לסכנה העשויה להתממש בכל רגע. מולה אין המסורות העממיות מעמידות כל פתרון הגיוני או ריאליסטי. רק הכוחות המקודשים של האומה — ההשגחה, אליהו הנביא, המתים הקדושים והצדיקים החיים הם התחליף לכוח השלטון הממשי החסר לקהילות ישראל בגולה. לשון אחר, הפתרון שהמסורות העממיות מציעות למצב היהודי בגולה הוא מנטלי, לא פעולה בתחום ההיסטורי. פתרון זה מומחש באמצעות הסמלים הדתיים הטמונים עמוק בזיכרון הקולקטיבי של החברה. שכבות העם הרחבות אינן רואות בפעולת השתדלנות אצל השליטים הגויים, או בנסיונות להתקרב אליהם במישור התרבותי דרך הצלה מועילה. החיזוק הפנימי באמצעות הדבקות בסמלים הדתיים, בזיכרונות העבר המשותפים, הוא הדרך המוצעת בסיפורים אלה. העובדה שהתקבלו על-ידי החברה היהודית והפכו למסורות עם נפוצות, מורה על כך שהם התאימו לתפיסתה האידאית והפסיכולוגית. העולם הגויי מצטייר במסורות אלה כעויין, חד-מימדי, שאין אפשרות לפייסו אלא בעימות חזיתי בעזרת הנשק היחיד שנותר בתוקפו — כוחה הרוחני המקודש. ההבדל בין התמונה העולה מחיבור כמו שבט יהודה, לבין המסורות העממיות (שחלקן משתקף גם בו) הוא ברור וחד-משמעי. הוא מבטא את הבדלי הגישה והיחס אל העולם הנוכרי בין המשכילים היהודים של התקופה לבין המוני העם, צרכניהן של המסורות העממיות. מגמה דומה של הבלטת ההקצנה בין היהדות לנצרות על רקע אידאולוגיה דתית — לא מחלוקות חברתיות או כלכליות — מסתמנת בשלוש מן האגדות האנטי-נוצריות המרכזיות בתרבות היהודית של ימי הביניים: תולדות ישו, 'אגדת שמעון כיפא' ו'אגדת האפיפיור היהודי'.

החיבור הידוע בשם תולדות ישו, שייך לראשית ימי הביניים או לשלהי העת העתיקה. זה סיפור סאטירי ארוך יחסית, המתאר תחנות שונות בחיי ישוע במגמה לפגוע במכוון בדוגמות הנוצריות היסודיות של לידת הבתולים, ישוע כבן האלוהים, צליבתו ותחייתו. כיוון שאין זו אגדה, אלא חיבור סאטירי שנחקר כבר בצורה מקיפה, לא נעסוק בו כאן. שתי האגדות האחרות, על שמעון כיפא והאפיפיור היהודי, דומות זו לזו: שתיהן בעלות מבנה סיפורי-פולמוסי, שתיהן מציגות דמויות יסוד בהיסטוריה הנוצרית — פטרוס הקדוש ואפיפיור חשוב — כאילו היו יהודים שערקו לנצרות. תבנית סיפורית שעל-פיה יהודים מוסווים עומדים בראש הממסד הדתי הנוצרי, מעמידה, כמובן, את כל תפיסתה ומהימנותה של הנצרות בסימן שאלה. גיבורי הסיפורים, שעמדו בראשה של ההירארכיה הנוצרית ואף-על-פי כן דבקו ביהדותם ודחו את הנצרות — הם ההוכחה הניצחת לשקריותה. אף שתבנית אידיאית דומה עומדת בבסיס שתי האגדות, לכל אחת מבנה סיפורי שונה ומגמות אחרות.⁵⁹

אגדת שמעון כיפא' מספרת שעקב פרעות קשות של ראשוני הנוצרים ביהודים, או כתוצאה מן הסכנה הדתית שנתעוררה בגלל הקרבה ביניהם, התגייס אחד מגדולי החכמים, שמעון כיפא (=פטרוס, סלע), עבר לנצרות והפך לראש הכנסייה לאחר ישוע. הוא חוקק חוקים שמטרתם היתה להפריד בין הנצרות ליהדות. לאחר מכן דרש שהנוצרים יבנו עבורו מגדל מבודד, שם חי על לחם ומים, למד תורה בהסתר — וכתב פיוטים שנתקבלו לאחר מכן בכול קהילות ישראל.

אגדה זו היא דוגמא מובהקת לדרך שבה מטפלת המסורת העממית במחלוקת תאולוגית. הדרך והנסיבות שבהן נתפרדה הנצרות מיסודותיה היהודיים מפאולוס ואילך, היו מן הנושאים החשובים שבהם עסקה המנהיגות הדתית הן בנצרות הן ביהדות. אך כאשר 'חלחלה' שאלה זו אל המסורת העממית, היא נתקלפה לחלוטין מן ההנמקות הסוציולוגיות, ההיסטוריות והתאולוגיות, והיא לבשה את צורתה העיקרית של המסורת העממית: העלילה הסיפורית הקונקרטית. על-פי התפיסה העממית המשתקפת דרך אגדת שמעון כיפא, הניתוק בין הנצרות ליהדות היה מעשה יהודי ולא נוצרי, כלומר ההיפך ממה שידוע ומקובל מן ההיסטוריה. אמנם היוזמה הגלויה היתה של מנהיג נוצרי (פטרוס), אך היה הוא לאמיתו של דבר יהודי מוסווה. מכאן קצרה הדרך להכחשת הטענה שהנצרות מאסה ביהדות כיוון שמאסה בדרכיה. לולא יוזמתם של חכמי היהודים בתקופת ראשית הנצרות היו הנוצרים של היום הולכים בדיוק בדרכי היהדות. השקפה היסטורית זו מומחשת באופן מטפורי דרך דמותו של מקדש השם, שמעון כיפא, שהקריב את היקר לו ביותר — יהדותו —

למען הגנת היהדות. 'אגדת שמשון כיפא' היא אם כן דוגמא מובהקת לדרך שבה מתרגמת המסורת העממית נושא תאולוגי לשפה קונקרטית ואמנותית של העלילה הסיפורית.

'אגדת האפיפיור היהודי' דומה אמנם לזו של 'שמעון כיפא' במוטיב על היהודי העומד בראש ההירארכיה הנוצרית, אך שונה במקורותיה ובמגמותיה. אף נוסחאותיו השונות של הסיפור מעידות על מגמות והדגשים שונים. בקווים עיקריים מסופר כאן שבנו של ר' שמעון הגדול ממגנצא נחטף על ידי נוכריה, וגדל כנוצרי. בגלל חוכמתו המופלגת עלה במעלות הכנסייה, עד שהפך אפיפיור. הוא ידע שאביו הוא ר' שמעון, ודאג שיביאוהו לפניו. משנתוודע אליו יעץ לו אביו לקדש שם שמים ברכים. האפיפיור היהודי אסף אליו את כל גדולי הכנסייה, הוכיח שישוע ותורתו שקר הם, קפץ מן המגדל, וכך זכה לקדש שם שמים ברכים. על פי נוסח אחר, כתב חיבור בגנות הנצרות, וברח למגנצא לבית אביו ושם המשיך לחיות כיהודי עד סוף ימיו.

הסיפור עושה שימוש באחד המוטיבים העממיים הנפוצים ביותר ביהדות ימי הביניים — 'התינוק שנשבה': תינוק יהודי שנחטף לבין הגויים, מכיר לבסוף ביהדותו ושב אל חיק עמו. סכנות ההתנצרות, החרדה מפני היחשפו של הדור הצעיר בפני פיתויי העולם הנוצרי, סיכויי ההצלחה והעלייה במעלות החברה הנוצרית דווקא של המוכשרים יותר, כל אלה יצרו והפיצו את המוטיב על 'התינוק שנשבה'. אך 'אגדת האפיפיור היהודי' יש אף קרקע צמיחה נוספת — העולם הנוצרי עצמו. מסתבר שבראשית המאה ה"ב נפוצו ברומא, בחוגי הכנסייה, רכילויות וטענות שונות, שפטרס ממשפחת פיירליאוני (Pierleoni) העשירה, המיועד להיות אפיפיור, הוא בעצם יהודי בסתר. שמועות אלה עשו להן כנפיים בידי יריביו הפוליטיים שתמכו במועמד אחר לאפיפיורות. ובכל זאת נבחר פטרס לאפיפיור אנאקלטוס השני בשנת 1131. קיימות ראיות לכך שאמנם אחד מאבות משפחת פיירליאוני היה בנקאי יהודי שהמיר דתו. דומה שהאגדה היהודית צמחה משילוב של המוטיב העממי על התינוק שנשבה והשמועות, שבוודאי לא נעלמו אף מאוזני היהודים ברומא, על מוצאו היהודי של אחד האפיפיורים. נוסחה אחת של הסיפור בונה אותו כנובלה, שבה מערים הגיבור על יריביו, וחוזר בשלום לחיק משפחתו. סיום של נוסח אחר הופך אותו לסיפור של קידוש השם, ברוח סיפורים רבים שרווחו בקהילות ימי הביניים.

באמצעות נוסחאותיו השונות טוען הסיפור שתי טענות עיקריות: בכוח החוכמה מסוגל יהודי, אם אך ירצה בכך, לעלות ללא קושי לראש ההירארכיה החברתית הנוצרית. הכנסייה של שלהי ימי הביניים — התקופה

שבה נוצר ונפוץ הסיפור — שהתגאתה בבתי־ספר ומוסדות כנסייתיים מפוארים לחינוך גבוה, בספרות תאולוגית ופילוסופית מפותחת, היוותה יריב ממשי לטענת היהודים על עליונות נכסי הרוח שלהם. ברובד של העילית המלומדת בא עימות זה לידי ביטוי בוויכוחים ובפולמוסים בין חכמי שתי הדתות. 'אגדת האפיפיור היהודי' היא דוגמא מובהקת לתגובה העממית ליריבות זו: הגיבור, למרות גילו הצעיר ומוצאו הזר, עולה לראשה של ההירארכיה הנוצרית.

טענה שנייה הבאה לידי ביטוי בסיפור היא, שאף יהודי אשר מכיר את התאולוגיה והחיים הנוצריים לכל עומקם, אינו מוצא בהם אלא הבל; אם מי שהגיע להיות אפיפיור כך, על אחת כמה וכמה לגבי כל המהרהרים, מי בכפייה מי ברצון, להמיר את דתם. שני הסיפורים, 'שמעון כיפא' ו'האפיפיור היהודי' מעמידים את גיבוריהם בראש העולם הנוצרי; אך ההבדל ביניהם הוא במניע: שמעון כיפא עושה זאת בכוונת מכוון, ולמען השגת מטרה מוגדרת — להעמיד את הנצרות על יסודות מעורערים, ולנתק אותה ככול האפשר משורשיה היהודיים; ולכן אין פלא שהוא מכחש בה. אלחנן האפיפיור נקלע לשם במקרה, ואף לאחר שהכירה לכול עומקה, ולאחר שזכה לכל הכבוד שהנצרות יכולה להעניק עלי אדמות — כיחש בה.

סיפורו של שמעון כיפא הוא אם כן סיפור על העבר, הוא מהווה הסבר לשאלת התרחקותה הגדולה של הנצרות מן היהדות, על אף מוצאן המשותף. סיפור האפיפיור היהודי הוא סיפור המכוון לעתיד, הוא בעל אוריינטציה אכסמפלרית: אף אם תבטיח הנצרות ליהודים את כל הטוב שיש בידה להעניק — חומר ורוח גם יחד, יש לזכור את אלחנן היהודי שהגיע עד לשיא, אך ויתר על הכול למען אמיתה של היהדות. כך, באמצעות מודלים סיפוריים כאלה, ממחישות המסורות העממיות את המתרחשות הדתית והקיומית בין היהודים לבין החברה הנוצרית שעמה היה עליהם להתמודד יום־יום.

[3] האגדה כמשקפת תהליכים היסטוריים

בסעיף זה בעיקר באה לידי ביטוי שאלת ה'אמיתות' — לא ה'עובדות' — המשתקפות באגדה ההיסטורית. לבירור הנושא צריכה להיעשות עבודת פיענוח מורכבת של התבניות הספרותיות, המוטיבים העממים וסמלי התרבות, והדרך שבה הם משקפים תהליכים היסטוריים. אצל רוב ההיסטוריונים שעסקו באגדות היסטוריות, היתה קיימת קודם לניתוח האגדה ההנחה בדבר התהליך ההיסטורי שנודע כבר מתעודות קיימות, מספרות השאלות ותשובות, ממחקרים דמוגרפיים וכיוצא באלה. ניתוח